

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “ХАЙРАТ УЛ-АБРОР” ДОСТОНИДАГИ АРАБИЙ ЎЗЛАШМАЛАР ВА ИҚТИБОСЛАР

ҚУРОНБЕКОВ АҲМАДҚУЛ

Филология фанлари доктори, профессор, ТДШИ

Аннотация. Бу мақолада ўзбек тилининг асосчиси жаҳоний шоир Алишер Навоийнинг “Хайрат ул-аброр” достонида ишлатилган арабий ўзлашмалар тадқиқотга тортилган. Бу дoston асосида тузилган конкорданс ва частотали лугат асосида асарда 2838 та арабий сўз ва бирикмалар ишлатилганлиги аниқланди. Шу жумладан, ўзбек тили тизимига кирмаган 52 та Қуръон ва ҳадислардан иқтибос қилинган жумла ва иборалар келтирилган. Асарда қўлланган арабий ўзлашмаларнинг деярли 90% ўзбек адабий тилига Навоий давригача ўзлашиб бўлган ва ҳозиргача ҳам қўлланади. Қолган 10% гача бўлган арабий сўзлар ва иборалар ўзбек тили тизимига кирмаган, лекин шоир вазн ва қофия тақозоси билан уларни қўллашга мажбур бўлган. Шоир бу сўзларни араб тилида махсус ўрганган ва шу асосда “Сабъати абхур” (“Етти уммон”) лугатини тузиб қолдирган.

Арабий ўзлашмаларнинг ўзбек тили тизимига сингиб кетганининг яна бир далили “арабча–форсча” ва “арабча–туркийча” қўшма сўзлар ва аффиксал ясама сўзларнинг қўллангани ҳамда бу сўзларнинг морфологик ва синтактик қоидаларга тўла мослигидир.

Таянч сўз ва иборалар: арабий ўзлашмалар, частотали лугат, корпус лингвистикаси, “Хайрат ул-аброр”, арабий масдар, арабий сифатдошлар, Қуръон ва ҳадислардан иқтибослар, “арабча–форсча” ва “арабча–туркийча” қўшма сўзлар, тазмин санъати ва классик шеърят.

Аннотация. В этой статье исследованы арабские заимствования в поэме «Хайрат ул-аброр» («Смятение праведных») основоположника узбекского языка, поэта мирового значения Алишера Навои. С этой целью, на основе конкорданса «частотного словаря» выявлено употребление 2838 лексем и словосочетаний арабского происхождения. В том числе имеются 52 цитаты из Корана и сказаний пророка, которые не адаптированы в систему литературного узбекского языка. Примерно 90% арабских заимствований прошли процесс адаптации в литературном узбекском языке до Навои и употребляются до сих пор. Остальные 10% не вошли в состав словарного фонда узбекского языка и употребления по необходимости арабской системы стихосложения “аруз” и рифмы. Поэт составил специальный словарь арабских лексем «Сабъати абхур» («Семь океанов»), для того чтобы использовать в стихах по необходимости.

Ещё один признак полной адаптации арабских заимствований – это сложные и аффиксальные слова, составленные по модели «арабско-персидские», «арабско-тюркские» их морфологическим и синтаксическим правилам узбекского языка.

Опорные слова и выражения: арабские заимствования, частотный словарь, корпус лингвистики, «Хайрат уль-аброр», арабские масдары, арабские причастия, цитаты из Корана и хадисов, арабско-персидские и арабско-тюркские сложные слова, искусство Тазмин и классическая поэзия.

Abstract. This article explores the Arabic borrowings in the poem “Hairat ul-Abror” (“confusion of the virtuous”) by the founder of the Uzbek language and world-famous poet Alisher Navoi. For this purpose, the use of 2838 lexemes and phrases of Arabic origin on the basis of the concordance of the “frequency dictionary”, was revealed. In addition to this, there are 52 quotes from Kor’an and the hadiths of the prophet that are not adapted into the Uzbek language system. Approximately 90% of Arab borrowings went through the adaptation process in the literary Uzbek language before Navoi and is still in use. The remaining 10% were not included in the vocabulary of the Uzbek language and, if necessary, the use of the Arabic system of versification “Aruz” and rhyme. The poet compiled a special vocabulary of Arabic borrowings “Sab’ati abhur” (Seven Oceans), in order to use in verses as necessary.

Another sign of the complete adaptation of Arabic is compound and affix words composed according to the "Arabic-Persian", "Arabic-Turkish" models by their morphological and syntactic rule of the Uzbek language.

Keywords and expressions: Arabic borrowings, Frequency Dictionary, Corpus Linguistics, "Hayrat ul-abror", arabic masdars, arabic participles, Quotations of the Qur'an and Hadith, "Arabic-Persian" and "Arabic-Turkish" compound words, Tazmin and classical poetry.

Алишер Навоий "Ҳайрат ул-аброр" достонида бу дostonнинг ва умуман, "Ҳамса" дostonларининг ёзилиши сабабини тилга олиб шундай баён қилади:

13/48 Fārsiy oldi ču alarğa adā

Turkiy ila qilsam ani ibtidā

18/49 Fārsiy el tāpti čuxursandliq

Turkdagi tāpse barumandliq¹

Бу байтларда Низомийнинг "Махзан ул-асрор" ва Жомийнинг "Тухфат ул-ахрёр" асарлари форсий тилида ёзилган ва бу асарлар туркий тилли халқларнинг кўпчилиги муяссар бўлмаслиги, фақат фақат туркий элнинг зиёли қисмигина улардан баҳра олиши мумкинлигини ҳисобга олиб, "Ҳамса"ни ва умуман, барча асарларини туркий тилда ёзишга қарор қилганини баён қилмоқда.

Алишер Навоий замонида шеърят тили, асосан, форс тили бўлган. Бунинг сабаби IX–XIV асрларда форс тилидаги шеърят Рудакий, Фирдавсий, Низомий, Аттор, Румий Хусрав, Саъдий, Ҳофиз ва минглаб бошқа шоирлар томонидан форс тили шеърятининг юксак намуналари жаҳоншумул мавқега эга бўлган. Туркий тилида ҳам Аҳмад Югнакий, Саккокий, Лутфий каби шоирлар шеър ёзишган, лекин форс адабиёти даражасига кўтарилмаган. Алишер Навоий мана шу норасоликни тугатиш мақсадида онгли равишда туркий тилида ёзишга ва туркий адабиётни жаҳоний мезонларга кўтаришга бел боғлаган. Бу ҳақида "Муҳокамат ул-луғатайн" асарида шундай дейди: "Андин сўнграким, турк тилининг жомейяти мўнча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлгон таб аҳли салоҳият ва табларининг ўз тиллари турғоч ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккала тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккала тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолга худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштаъблари мажмуи сорт (форс) тили била назм қилғайлар ва билкулл турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили билан назм айтқондек фосих турклар қосинда ўқуй ва ўтқара олмағайлар ва ўқисалар, ҳар лафзлариға юз эътироз ворид бўлғай".

Юқорида келтирилган иқтибосдан маълум бўладики, бу даврда турк шеърятини у қадар юксак савияда ривожланмаган, турк тилида битилган шеърлар ҳам унчалик халққа манзур бўлмаган. Бундай кемтиклик ўз миллатининг онги ва виждони бўлган шоирга тинчлик бермаган. Алишер Навоий ўз тилининг ижтимоий мавқеини кўтариш ва миллатининг маънавий дунёсини замонасининг энг илғор маърифати билан бойитиш ва шу йўл билан туркий тилли ижодкор зиёлилари учун ўз миллатининг онги ва маърифати учун қандай қайғуриш кераклигига ибрат намунаси бўлган ва туркий тилида юксак савияда асарлар яратиш учун йўлбошчи бўлган. "Туркий эл ҳам барумандлиғ топса" деганда "туркий халқлар ҳам ўрта аср саводсизлик зулмидан қутулиб, маърифатнинг чароғон йўли сари интилса" деган тилак бор эди.

¹ Alisher Navoiy. "Hayrat ul-abror" dostonining konkordansi. – T.: Fan va texnika, 2012. Bundan keyingi misollar shu kitobdan olingan.

Алишер Навоий бутун умр мана шу армоний мақсадларига содиқ қолди ва ўттиздан ортиқ асарини туркий тилда битди.

Алишер Навоийдан кейин туркий тили шеър ёзишга катта йўл очилди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Насимий, Фузулий, Огаҳий, Увайсий ва Нодири каби минглаб шоирлар баракали ижод қилишди. Ва ҳар бири туркий тилида Наъвоийнинг шеърлари ижод мактаби бўлганлигини у ёки бу тарзда эътироф етишди.

Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достони 4050 байтдан иборат бўлиб, бу достонда 12065 сўз шакли ишлатилган. Бу достон асосида тузилган частотали луғатда 6040 сўз бирлиги ишлатилганлиги аниқланди. Бу достон сўзлигидаги арабий ўзлашмалар ва арабий иқтибосларни ҳисоблаб чиқарганда сўзликдаги 2841 сўз арабча ва арабий асосдан ясалган арабча-форсча ва арабча-туркийча гибрид сўз бирликлари эканлиги аниқланди. Ундан ташқари, достон матнида 54 бирикма Қуръон оятлари ва ҳадисларидан келтирилган. Арабий унсурларнинг ҳаммасини ҳисоблаганда достонда ишлатилган 6040 сўз бирлигидан 2895 таси арабий асосга эга эканлиги маълум бўлди. Бу сўзликнинг 47,5%ини ташкил қилади.

Туркий тилининг форс тилидан устунлигини “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ҳар томонлама исботлаб берган шоир асарида арабий ўзлашмаларнинг бунчалик катта миқдорда ишлатилиши бир қатор саволлар пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Назаримизда, биринчи сабаби форс тили ўша даврда адабиёт тили бўлган бўлса, араб тили илмий тил ҳамда ижтимоий ва диний соҳаларда етакчи ўринда бўлган. Мактаб ва мадрасаларда араб ҳамда форс тиллари ўргатилган ва Қуръон, ҳадис ва ислом арконлари араб тилидаги манбалардан ва адабий асарлар форс тилида ёд олинган.

Алишер Навоий мактабда ўқиб юрганида Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарини бошдан охиригача ёд олганини қайд этади. “Мантиқ ут-тайр” 4838 байтдан иборат бўлган. Ўрта аср мезонларига кўра шоир бўлиш учун ўтмиш салафларининг шеърларидан камида 20 000 минг байт, замондошларидан 10 000 байт ёддан билиши керак бўлган. Ундан ташқари, ўқимишли инсон бўлиш учун Қуръонни ёд олиши ва энг мўътабар ҳадисларни ёддан билиши лозим бўлган.

Алишер Навоийнинг ўзи гувоҳлик беришича, ўтмиш салафлари ва замондошларининг 50 мингдан ортиқ байт шеърларини ёддан билган. Шундан маълум бўладики, арабий сўз бирликлари ва иборалар мактаб ёшидан бошлаб назм ва насрий асарлар орқали шоирнинг фаол қўллайдиган сўз бойлигига айланган.

Бу ҳақда шоир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида шундай дейди: “Ва “боб” била “замма” орасида ҳам ул нав ширкатдур. Андоқки, “эрур” лафзин “хур”, “дур” лавзи била ҳам жойиздур. Ва “ё” била “касра” орасидаги бу навдур, андоқки, “оғир ва “боғир” алфозин “содир” ва “қодир” аларзи била қофия қилса бўлур, “тахир” ва “тағйир” алфози била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу суҳулатлар йўктур”

Бу сатрлардан маълум бўладики, туркий тилидаги “у” ҳарфи араб тилидаги чўзиқ

“у” ва қисқа “у” (замма) билан туркийдаги “и” араб тилидаги чўзиқ “и” (касра) билан қофия қилса бўлади. Форс тилида бундай афзалликлар йўқ, чунки форс тилида худди араб тилидагидай чўзиқ унлилар билан қисқа унлилар қофия бўлиб келади. “Хур”, “дур”, “эрур” ва “зарур” ҳамда “содир”, “қодир”, “тохир” ва “тағйир” сўзлари ҳаммаси арабчадан ўзлашган сўзлар ва шоир учун ўз тилидан болаликдан онгига сингиб кетган ва бу сўзларга ёт сўз деб қарамайди.

Достондаги асосий араб тилидан ўзлашмалар шоир даврида туркий тил тизимига сингиб ҳам фонетик, ҳам морфологик, ҳам синтактик ва семантик жиҳатдан мослашиб, туркий тилининг ўз лексик қатламига айланиб улгурган.

Арабий ўзлашмаларнинг туркий тилига селдай оқиб келишига яна бир сабаб, ўша даврда расм бўлган аруз вазни. Бу вазнга кўра маснавийда ҳар бир байт алоҳида қофияланиши зарур бўлади. Агар “Хамса” дostonларининг умумий ҳажми минг байт атрофида эканлиги назарга олинса, бунга камида ўттиз минг қофиядаги сўз топиш керак бўлур эди. Агар бунга яна “Хазойин ул-маоний” ғазал ва бошқа шеър навларини ва Навоийнинг бошқа шеърий асарлари қўшиладиган бўлса, камида 50–60 минг қофиядаги сўз топиш керак бўлур эди. Бунга нафақат туркий тилининг, балки форсий тилининг сўз бойлиги етмаслиги аниқ эди. Араб тилида сўз ясаш тизими ўта ривожланган, битта ўзакдан 10 та ва ундан кўп сўз ясаш мумкин еди. Бу эса туркий ва форсий тилида ва минтақадаги бошқа тилларда ҳам араб тилидаги сўз бойлигидан фойдаланиш айнаи муддао эди. Шунинг учун Алишер Навоий араб тилида 60 мингдан (100 минг деган тахминлар ҳам мавжуд) иборат луғат тузган, ундан шеърий асарларини битиш жараёнида фойдаланган.

Шеъриятда арабий ўзлашмаларнинг бунчалик катта миқдорда кириб келишининг яна бир сабаби, ўрта асрлардан то ҳозирги давргача, ҳамма замонавий шоирларда ҳам кўплиги ўрта Осиёда шаклланган араб, форс ва туркий муштарак илмий, адабий ва диний муҳит билан изоҳланади. Араб тилидан ўзлашган минглаб атама ва истилоҳлар ва иборалар халқнинг қон-қонига сингиб кетган ва кундалик оғзаки нутқда улардан ўз тил бойлигидек ҳеч иккиланмасдан фойдаланишган.

Арабий ўзлашмаларнинг энг кўп учрайдиган бирликлари бу – арабий масдарлар бўлиб, дostonда биринчи бобдан “адад” куйидаги байтда ишлатилган:

3/18 Birlik edi-yu, adadi yoq edi,

Birdin ozga ahadi yoq edi.

Бу байтдаги “adad” ва “ahad” сўзлари араб тилидан ўзлашган.

2- бобга мисол:

32/61 Qilmāq erur biri mu'allim talab,

Qilgali ta'lim aṇā, ilm-u adab.

Бу байтдаги “ta'lim” сўзи 2-боб масдаридир.

3-бобга мисол:

18/21 Ya's ila oz ajzini qilgāč adā,

Qildi aṇā hātifī ḡaybiy nidā.

Бу байтдаги “nidā” сўзи 3-боб масдаридир.

4-боб масдарига мисол:

Qayda xavāriq bila mu'jizdurur

Aql aniṇ idrākida ājizdurur.

Бу байтдаги “idrāk” сўзи 4-боб масдаридир. Дostonда бу шаклдаги ўзлашмалар кўп учрайди.

5-боб масдарига мисол:

50/96 Etsa bu hālatda tafakkur aṇā,

Qilgāhidin bolsa tanaffur aṇā.

Бу байтдаги “tafakkur”, “tanaffur” сўзлари 5-боб масдари бўлиб, бу бобдан ўзлашган ўзлашмалар анчагина.

6-боб масдарига мисол:

14/47 Nav'i bašar bāšigā rabbi ḡafūr,

Qaydi talāfut bila tāji zuhur.

Бу байтдаги “talāfut” сўзи 6-боб масдари бўлиб, бу бобдаги ўзлашган масдарлар кўп учрайди.

7-боб масдарига мисол:

Išda ki eldin saṇā bār infi’āl,
Teṇriga zāhir esa bolḡāy ne hāl.

Бу байтдаги “infi’āl” сўзи 7-боб масдаридир. Шу бобдаги масдарлардан дostonда яна “inkisār”, “inqilāb”, “inqitā” ва “inyakād” каби сўзлари ишлатилганини кўришимиз мумкин.

8-боб масдарига мисол:

1/38 “Mim”ki “nūn”din qilibān intihā,
Jāngā qoyub minnati be muntahā.

Бу байтдаги “intihā” сўзи 8-боб масдари бўлиб, шу бобдаги масдарлардан яна “intiqāl”, “intiqām”, “intizām”, “intisāb”, “ibtidā”, “iftiqār”, “iftixār”, “ijtixād”, “ijtināb”, “iktifā”, “iktisāb”, “imtiyāz”, “imtizāj”, “iqtidā”, “iqtirān”, “iqtizā”, “irtifā”, “irtikāb”, “istimā”, “istivā”, “istilāh”, “išti’āl”, “ištahā”, “ištiḡāl”, “ištiḥār”, “ixtisār”, “ixtisās”, “ixtitām”, “ixtiyār”, “izdivāj”, “iztirāb” жами 33 та сўз бириги қўлланилган. Бу дostonда қўлланган ҳамма боблардан кўп миқдордаги ўзлашмалардир.

10-боб масдарига мисол:

61/10 Xāja Muhammad Pārsādin haj ahli
Du’ā istidā qilmāq....

Бу жумладаги “istidā” сўзи 10-боб масдари бўлиб, дostonда яна “istiḡnā” сўзи учрайди. Бошқа бобдан ўзлашган масдарлар учрамади.

Дostonда энг кўп ўзлашган масдарлар 1-бобга тегишли бўлиб, қолган боблардан энг кўп ўзлашмалар 8-бобдан ўзлашган.

Араб тилидан ўзлашмаларнинг яна бир қисмини сифатдошлар ташкил қилган бўлиб, бу сифатдошлар ўзбек тилида ё от, ёки сифат туркуми вазифасида келади.

1-боб сифатдошларига мисол:

42/1 Dahr iši tā xalq ila bolmiā sitēz,
Xārdurur ālim-u jāhil azīz.

Бу байтдаги “ālim” ва “jāhil” сўзлари 1-боб аниқ нисбатга тегишли.

12/22 Ušbu mamāhkda ki ma’mur edi,
Qildi tasarruf ne ki maqdūr edi.

Бу байтдаги “ma’mur”, “maqdūr” сўзлари 1-боб мажхул нисбатга тегишли. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзлашмаларнинг аксарият кўпчилиги 1-боб масдари ва сифатдошларидан иборат.

2-боб сифатдошларига мисол:

26/68 Hāy-u guluvdin bu nišātiṇ kuni,
Aṇlamayin kimsa mu’azzīn uni.

Бу байтдаги “mu’azzīn” сўзи 2-боб сифатдошларининг аниқ майлидир.

33/8 Kim bu ne qol sunmāq u çekmak edi,
Pāsuxini sāhi mu’addab dedi.

Бу байтдаги “mu’addab” сўзи 2-боб мажхул нисбатга тааллуқли.

Дostonда 2-боб сифатдошлари бирмунча кўпчиликни ташкил қилади.

3-боб сифатдошларига мисол:

53/5 Dīn čerigi qatliġa tigin belab,

Na'ra urar erdi mubāriz tilab

Бу байтдаги “mubāriz” сўзи 3-боб аниқ нисбат сифатдошларига мансуб.

24/12 Beš yasamuš teŋri tabārak ani,

Desa bolur xamsi mubārak ani.

Бу байтдаги “mubārak” сўзи 3-боб мажхул нисбат сифатдоши. 3-бобдан ўзлашган сифатдошлар ўта кам бўлиб, дoston матнида фақат “muvāfiq”, “muxālif” сўзларигина ўзлашгани маълум бўлди.

4-боб сифатдошларига мисол:

10/2 Gāhi takallum saŋ mu'jiz kalām,

Nazmi kalāmiŋ bari mu'jiz nizām.

Бу байтдаги “mu'jiz” сўзи 4-боб аниқ нисбат сифатдоши.

30/52 Ham sāčari muhmal-u ham termagi,

Ham āluri harza-yu ham bermagi.

Бу байтдаги “mahmul” сўзи 4-боб мажхул сифатдоши бўлиб, бу бобдаги сифатдошлар дostonда анчагина учрайди.

5-боб сифатдошларига мисол:

5/36 Ham mutafakkir bolubān avliya,

Ham mutahayyir qāliban anbiyā.

Бу байтдаги “mutafakkir” ва “mutahayyir” сўзлари 5-боб аниқ нисбат сифатдоши. 5-боб мажхул нисбат сифатдоши дoston матнида қўлланмаган.

6-боб сифатдошларига мисол:

52/37 Čun tegurub bāda dimāġiga našv,

Soz muta'āqib demayin ġayri hašv.

Бу байтдаги “muta'āqib” сўзи 6-боб аниқ нисбат сифатдоши. Дostonда бундан бошқа фақат битта сўз “mutafāvit” сўзи 6-бобдан ишлатилган. Бошқа аниқ ва мажхул нисбатдаги сифатдошлар учрамади.

7-боб сифатдошларига мисол:

43/7 Bir-biri birla bolubān muxtalit.

Šāh savāl etdi bolub munbasit.

Бу байтдаги “munbasit” сўзи 7-боб аниқ нисбат сифатдоши. Матнда 7-боб аниқ нисбат сифатдошидан “munharif”, “munqasim”, “minqati” “munqaziy” “munzaviy” сўзлари ишлатилган. 7-боб мажхул нисбатдаги сифатдошлар учрамади.

8-боб сифатдошларига мисол:

12/11 Xāni latāyifga sozi munqasim,

Durri ma'āniyga tili muntazim.

Бу байтдаги “muntazim” сўзи 8-боб аниқ нисбат сифатдоши. Бу хилдаги сифатдошлардан яна “muntaqil”, “muntašir” сўзларигина матнда қўлланган. Мажхул нисбатдаги сифатдошлар ишлатилмаган.

10-боб сифатдошларига мисол:

34/95 Aylabān āyini qanā'at ani,

Dahrda mustaġni ulusdin ġaniy.

Бу байтдаги “mustaġni” сўзи 10-боб аниқ нисбат сифатдоши. Матнда бу хилдаги сифатдошлардан яна 8 та сўз учрайди.

61/29 Kim bu ata birla o'g'ulni mudām,

Davlat-u dīn taxtida tut mustadām.

Бу байтдаги “mustadām” сўзи 10-боб мажхул сифатдоши. Матнда мажхул сифатдошлардан яна 4 таси қўлланган.

Достон матнида отларнинг қўплик сони, сифатлар, сон сўз туркуми, баъзи қўмакчилар ўзлашган. Масалан: “ālīy” ва “a’lā”, “ā’miy” ва “a’tā” сифатлари, “ahad” ва “vāhid” сонлари, “avā” ва “ila” қўмакчилари ва бошқалар.

Достонда феъл сўз туркумидан ўзлашган сўз туркумлари учрамади. Фақат отлар ва сифатдошлар билан ясалган туркий қўшма феъллар қўплаб учради. Масалан:

1/10 Yāki bular barčasi ta’vil erur,

Arši muallā arā qandil erur.

Бу байтдаги “ta’vil erur” арабий ўзлашма ва туркий ёрдамчи феъли билан ясалган қўшма феъл қўлланилган. Яна:

15/42 Turfarāq ul kim tanirimni bilib,

Haqdin uyalmay maḥa zāhir qilib.

Бу байтдаги “zāhir qilmāq” арабий ўзлашма билан ясалган қўшма феъл. Бу моделда ясалган қўшма феъллар жуда кўп учрайди.

Достонда арабий ўзлашмалар билан “арабча-форсча”, “арабча-туркийча” ясалган қўшма сўзлар каттагина миқдорни ташкил қилади. Масалан:

11/3 Tun qilibān qadrini a’anbarsirišt,

Butratibān yerga nasimi behišt.

Бу байтдаги “a’anbarsirišt” қўшма сўзи арабча-форсча моделида ясалган.

42/107 Kunga ki uryānliq erur ziynati,

Tiḡra bolur bolsa bulut xil’ati.

Бу байтдаги “uryānliq” сўзи “арабча-туркийча” моделда ясалган.

Бу шаклда “арабча-форсча” ва “арабча-туркийча” моделда ясалган сўзлар бу ўзлашмаларнинг аллақачон ўзбек тили тизимига мослашганини ва ўзбек луғат бойлигининг ажралмас бир қисмига айланганидан дарак беради.

Достон матнида Қуръондан ва аҳодиси шарифдан қилинган қўплаб иқтибослар ишлатилган. Бу иқтибосларга мисол қуйидагилар:

60/129 Išta agar šahga šabih olğasen,

“Alvaladu sirru abih” olğasen.

Бу байтдаги “Alvaladu sirru abih” (“Отанинг сирри бола”) ҳадисдан.

3/37 “Karramnā” keldi manāqib aḡā

“Ahsani taqvīm” munāsin aḡā.

Бу байтдаги “karramnā” (17:70), “ahsani taqvīm” (95:4) Қуръон оятларидан.

Достон матнида бундай бирикмалардан 52 та бирикма ишлатилган. Бу тазмин санъати бўлиб, классик шеърятда шоирнинг комиллик даражасининг кўрсаткичи ҳисобланган.

Бу оят ва ҳадислар шеърга айриқча бир нуфуз бағишлаб, ҳар бир саводли мусулмон кишисига таниш ҳақиқатлардир.

Хулоса ўрнида айтиш керакки, “Ҳайрат ул-аброр” достонида ишлатилган арабий ўзлашмаларнинг 90% ўзбек тилига Навоийгача сингиб, ўзбек тилининг узвий бир қисмига айланган сўз бойлигидир.

“Арабча-форсча”, “арабча-туркийча” ясалган қўшма сўзлар ва аффиксал ясама сўзлар бу ўзлашмаларнинг аллақачон ўзбек тили луғат бойлигига айланиб улгурганидан гувоҳлик беради.

Асарда ўзбек тилига кирмаган, лекин шоир вазн ва қофия тақозоси билан қўллаган баъзи бир арабий сўз бирликлари ҳам учрайди, лекин улар нисбатан камчиликни ташкил қилади.

Достонда бир қатор Куръон оятлари ва ҳадислардан келтирилган сўз ва жумлалар ҳам қўлланганки, анъанага кўра, бу тазмин санъати бўлиб, асарга ўзгача бир гўзаллик ва нашида бағишлайди.

Умуман олганда, арабий ўзлашмалар нафақат ўзбек тилидаги шеърятга, балки форс тили ва минтақадаги бошқа тиллардаги шеърятда ҳам 40–60% ни ташкил қилади.

АРАБ ТИЛИДА МАФЪУЛ БИҲИ ВА УНИНГ ИШЛАТИЛИШ ЎРНИ

БЕГМАТОВА БУЗАҲРО

Юридик фанлари номзоди, доцент, ТДШИ

АИДА ФАТТАҲОВА

Филология фанлари номзоди, Қозон федерал университети

(Халқаро муносабатлар институти)

Аннотация. Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Чунки, жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз дунёнинг кўпгина мамлакатлари билан иқтисодий, сиёсий, маданий, дипломатик, илмий-маърифий ҳамда бошқа жуда кўп соҳаларда алоқаларни ўрнатаяпти. Бу эса, ўз навбатида, чет тилларини, жумладан, араб тилини ва унинг тенгсиз гўзаллигини, тарихи ва грамматикасини, қолверса, ҳозирги замонда бу тилнинг дунё тилларидан бири сифатида чуқур ўзлаштирилиши муҳим вазифалардан бирига айланиб бораётганини кўрсатмоқда. Шунингдек, уни мукаммал ўзлаштириш учун грамматик қонун-қоидалари, терминларини таржима манбалардан эмас, балки асл манбалардан ҳам ўрганиш давр тақозосидир.

Маълумки, она тилимизда мавжуд олтига келишик, араб тилида учта келишикда мужассамлашган ва улар бош, қаратқич ва тушум келишикларидир. Бош келишик олти ўринда, қаратқич келишиги икки ўринда, тушум келишиги эса ўн бир ўринда ишлатилади. Кўриниб турибдики, араб тилида энг кўп ишлатиладиган келишик, бу тушум келишиги бўлиб, гап бўлакларининг кўпгина қисми мана шу келишикда ифодаланади.

Араб тили грамматикасида воситасиз тўлдирувчи тушум келишигида ифодаланади ҳамда гапнинг эга ва кесимидан кейин келади.

Шу ўринда, маишхур тилишунос олим Мустафо Ғалайиний ўзининг “*جَامِعُ التُّرُوسِ الْعَرَبِيَّةِ*” асарида бошқа наҳвишунос олимлардан фарқли равишда, воситасиз тўлдирувчини икки тур (аниқ ва яширин)га бўлгани ва ўз ўрнида уларни ҳам бир неча турларга бўлиниши ҳақида маълумотлар бериб ўтганини таъкидлаб ўтиш зарур. Шунингдек, олимнинг юқорида зикр қилинган асарида воситасиз тўлдирувчи ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган яна кўплаб маълумотларни учратиш мумкин. Улардан “масдари муъаввал” ёки “жумла муъаввал” билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчилардир.

Юқорида маълумот берилганидек, мафъулун биҳи, яъни воситасиз тўлдирувчининг келиши гапда ўтимли феълларнинг ишлатилиши билан боғлиқ. Шу нуқтаи назарда тилишунос олимлар мана шу феълларни ҳам тўрт турга бўлганлар. Жумладан, Ўрта асрнинг маишхур тилишунос олими Саййид